

Πρόλογος

Για τη μέθεξη του μεσαιωνικού ισλαμικού κόσμου στην αρχαία ελληνική επιστήμη έχουν γραφεί πολλά στην Ευρώπη και ελάχιστα στην Ελλάδα (με αξιέπαινη εξαίρεση το έργο του ορθόδοξου επισκόπου Μεγάλης Βρετανίας και Θυαττείρων Μεθοδίου Φούγια *Το ελληνικό υπόβαθρο του ισλαμισμού*). Ακόμα και στην Ευρώπη εντούτοις, που παρέλαβε τα φώτα της ελληνικής επιστημονικής παιδείας σε μεγάλο βαθμό από το ισλάμ των Αράβων, η συνείδηση αυτής της οφειλής της μόλις πρόσφατα άρχισε να επεκτείνεται –με βιβλία, συνέδρια και τηλεοπτικές παρουσιάσεις– από τους ειδικούς στα ευρύτερα στρώματα. Ο λόγος που η ελληνική επιστήμη των ημερών μας δεν επέδειξε ιδιαίτερη προθυμία να ερευνήσει ένα τόσο σημαντικό ζήτημα ανιχνεύεται, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, σε εξωεπιστημονικούς παράγοντες που ανήκουν στη σφαίρα της κυρίαρχης νεοελληνικής ιδεολογίας. Είναι προφανές ότι ένας ελληνισμός που βρήκε την υποτιθέμενη φυσική του συνέχεια στην ορθοδοξία δεν θα μπορούσε παρά να αποκτήσει εξίσου φυσικά τους ίδιους εχθρούς με εκείνη, δηλαδή τους αιρετικούς κάθε απόχρωσης, συμπεριλαμβανομένου και του ισλάμ· του ίδιου ισλάμ που κατά τα πρώτα χρόνια της εξάπλωσής του επανειλημμένως θεωρήθηκε από τους σύγχρονούς του Βυζαντινούς μια αίρεση. Τι κι αν ο αρχαίος ελληνισμός ήταν κατά γενική ομολογία ανεξίτητος; Τι κι αν αυ-

τή του η ιδιαιτερότητα ενίσχυσε κατά τους χριστιανικούς χρόνους την άποψη ότι το ελληνικό όνομα δεν αποτελούσε παρά προσβολή κατά της ίδιας της αλήθειας, κατά του ίδιου του ονόματος του Θεού; Η ιστορία όμως αγαπάει τις παράδοξες ανατροπές: μετά τη νίκη του ιδανιστικού φιλελληνισμού το 19ο αιώνα, η ορθοδοξία επρόκειτο, φρονίμως ποιούσα, να αποκαταστήσει, έπειτα από μακροαίωνα ανάθεμα, το ελληνικό όνομα –που μετρούσε τώρα στο ενεργητικό του νεόκοπες δάφνες στην πολιτική αρένα–, χρίζοντας επιπλέον τον εαυτό της, κάπως ετεροχρονισμένα είναι αλήθεια, σε προστάτη του από ιδρύσεως του Βυζαντίου και εντεύθεν. Τέλος, με την εξίσωση «ελληνισμός εστίν ορθοδοξία» (και όχι αντιστρόφως εννοείται) διασφαλίσθηκε η δογματική νοηματοδότηση του ελληνικού ονόματος μέσα στην εμβέλεια της ισχύουσας θρησκευτικής παραμέτρου.

Η ανεπάρκεια της ανωτέρω εξισώσεως για τον προσδιορισμό κάποιας εθνικής ελληνικής ταυτότητας γίνεται προφανής αν σκεφθούμε ότι δεν προσφέρει κριτήρια για τη διάκριση των Ελλήνων από τις άλλες επίσης ορθόδοξες εθνότητες – Σέρβους, Βούλγαρους, Ρώσους κ.λπ. Η συγγραφή των ευαγγελίων στην ελληνική γλώσσα δεν μεταβάλλει τον υπερεθνικό χαρακτήρα της ορθοδοξίας περισσότερο απ' ό,τι η συγγραφή του Κορανίου στην αραβική μεταβάλλει τον υπερεθνικό χαρακτήρα του ισλάμ – που περιλαμβάνει τόσο διαφορετικούς λαούς όσο οι Τούρκοι, οι Πέρσες και οι Ινδοί. Στην πραγματικότητα τόσο ο χριστιανισμός όσο και το ισλάμ ακολουθούν την εβραϊκή παράδοση της συγκρότησης έθνους με μοναδική βάση τη θρησκεία: οι λοιποί προσδιορισμοί: αίμα, ιστορία, τέχνες, επιστήμες, γλώσσα κ.λπ. εκπίπτουν στη θέση του τυχαίου και του δευτερεύοντος. Το ελληνικό όνομα όμως, ως επιτομή της αρχαίας πολυθεΐας και της ελεύθερης φιλοσοφικής αμφισβήτησης, ούτε ως δευτερεύον στοιχείο δεν επετρόπη να υπάρξει στην ιστορία της ανατολικής χριστιανικής επικράτειας: μια καταστολή ιδιαίτερα βίαιη, αν αναλογισθούμε ότι συντελέσθηκε σε περιοχές εσαεί ελληνόφων-

νων πληθυσμών. Έτσι, ακόμα και ο λογιότατος πατριάρχης Φώτιος έμεινε στον καιρό του πιστός στις προγραμματικές απαγορεύσεις του Ιωάννη Χρυσόστομου όταν διεκήρυντε ότι δεν ήταν Έλληνας παρότι μιλούσε ελληνικά.

Η μετάφραση της Βίβλου στις τοπικές γλώσσες των λαών που βρισκονταν μέσα στην εμβέλεια της κωνσταντινουπολίτικης διοίκησης, όπως τα συριακά, πρέπει να ανέκοψε την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας σε περιοχές που από πολλούς αιώνες είχαν ανοιχθεί στον ελληνικό πολιτισμό. Το Βυζάντιο ενδιαφερόταν να εκχριστιανίσει, όχι να εξελληνίσει τους λαούς. Πιο συγκεκριμένα επέβαλε, όπου αυτό ήταν εφικτό, την κυρίαρχη στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης εκδοχή του χριστιανικού δόγματος, πιέζοντας μέχρις εξουθενώσεως τους αποκλίνοντες χριστιανούς άλλων περιοχών. Αυτός ήταν ένας λόγος που οι νεστοριανοί και οι μονοφυσίτες της Συρίας και της Αιγύπτου είδαν στο νεόκοπο ισλάμ μια λαϊκή κίνηση, έναν απλοποιημένο και μεταρρυθμισμένο χριστιανισμό, και με ανακούφιση παραδόθηκαν στρατιωτικά σ' αυτό, αποστερώντας για πάντα την Κωνσταντινούπολη από την οχληρή τους παρουσία. Η αλλαγή αφέντη αποδείχθηκε ωφέλιμη, αφού ο νεστοριανός πατριάρχης της Συρίας μόνο τιμές γνώρισε στη Δαμασκό των Ουμαγιάδων χαλιφών –όπου γλώσσα της διοίκησης παρέμενε η ελληνική–, ενώ η επιρροή των νεστοριανών χριστιανών με την προστασία του ισλάμ επεκτάθηκε ως την Άπω Ανατολή...

Είναι προφανές λοιπόν ότι ισχυρά και αρχαία κέντρα του ελληνισμού, όπως η Αντιόχεια και η Αλεξάνδρεια, κάποτε έθεσαν εαυτά οικειοθελώς εκτός ορθοδοξίας, επιλέγοντας αποκλίνουσες εκδοχές του χριστιανισμού ή και –πρέπει να ειπωθεί και αυτό– του ισλάμ.

Η διαδικασία εξισλαμισμού των Ελλήνων χριστιανών του Βυζαντίου –της Συρίας και της Αιγύπτου από τους Άραβες τον 7ο αιώνα, και της Μικράς Ασίας από τα τουρκικά φύλα τον 11ο

αιώνα και εντεύθεν– έχει περιγραφεί επαρκώς από τους ιστορικούς· άλλοτε ήταν ειρηνική και άλλοτε βίαια. Όμως, το ίδιο μπορεί να πει κανείς και για την προηγηθείσα διαδικασία εκχριστιανισμού των Ελλήνων – με τη διαφορά ότι εδώ επρόκειτο για ουσιαστικότερη αλλοίωση της συνέχειας, εφόσον καταστράφηκε όλη η πολιτιστική παράδοση την οποία αποστρεφόταν το μονοθεϊστικό δόγμα.

Εκείνο που έχει σημασία για τις θεωρήσεις μας εδώ είναι η διαπίστωση ότι ορθοδοξία και ελληνισμός δεν ταυτίστηκαν καθ' ολοκληρίαν κατά την ιστορική διαδρομή του τελευταίου, εφόσον αυτός γνώρισε και άλλες εκδοχές του μονοθεϊσμού. Αυτός είναι ένας σημαντικός λόγος που επιβάλλει να ερευνηθεί και στην Ελλάδα η ιστορία της ελληνικής κληρονομιάς στο χώρο του ισλάμ· όσο κι αν μια τέτοια έρευνα αντίκειται σε κάποια βαθιά ριζωμένα ιστορικά ανακλαστικά μας. Για τα τελευταία δεν ευθύνεται μόνο η ορθόδοξη παιδεία μας αλλά και οι οδυνηρές ιστορικές μας εμπειρίες με τον τουρκικό επεκτατισμό, η κυρίως ιστορία του οποίου θεμελιώθηκε πάνω στο πτώμα της δικής μας (η εικόνα του Μεχμέτ Β΄ να εισέρχεται στην κεντρική πύλη της Κωνσταντινούπολης πάνω στο άσπρο του άλογο αδιαφορώντας για τους σωρούς άψυχα κορμιά των υπερασπιστών της είναι αναρτημένη παντού στην Τουρκία).

Όμως ούτε ταυτίζεται το ισλάμ με τους Τούρκους ούτε ήταν μουσουλμάνοι αυτοί που κατέλαβαν και λεηλάτησαν για πρώτη φορά το 1204 την Κωνσταντινούπολη, αλλά χριστιανοί. Τα ιστορικά πεπρωμένα του ελληνισμού κάθε άλλο παρά μονοσήμαντα είναι· και το να αποκόψουμε τον εαυτό μας από τη λαμπρή μεσαιωνική διαδρομή της ελληνικής παιδείας στους κόλπους του ισλάμ θα ήταν εξίσου παράλογο με το να θέταμε οικειοθελώς εκτός του οπτικού μας πεδίου τα επιτεύγματα του ελληνικού πνεύματος στη μακρινή Βαβυλώνα και την Ινδία της ελληνιστικής περιόδου. Οι Άραβες ήδη πριν από τον Μωάμεθ βρισκόνταν κάτω από την ελληνική πολιτιστική επιρροή· ένα καλό

παράδειγμα είναι το πάνθεον των τριακοσίων θεοτήτων τους που οργανώθηκε κατά το υπόδειγμα του ελληνικού πανθέου.

Τα ελληνικά έθιμα έδωσαν στους Άραβες την ταυτότητά τους: ο παναραβισμός της Εγγύς Ανατολής ήταν άμεση αντανάκλαση του πανελληνισμού· χωρίς την κληρονομιά του ελληνισμού δεν θα ήταν δυνατή η ανάπτυξη του αραβικού εθνικισμού, πάνω στην οποία στηρίχθηκε αργότερα ο Μωάμεθ. Παρομοίως, χωρίς τη συνοχή των θρησκευτικών τελετών των Αράβων που ακολουθούσαν τα ελληνικά πρότυπα της ύστερης αρχαιότητας είναι αμφίβολο αν ο Προφήτης θα έβρισκε αργότερα παραλήπτες του μηνύματός του (G. Bowersock).

Η πρωτογενής επέκταση του ισλάμ έγινε μέσα στον καλά διαρθρωμένο ελληνιστικό πολιτιστικό χώρο της Συρίας και της Αιγύπτου· από κει άντλησαν οι Άραβες, τώρα πλέον άμεσα, τις εμπειρίες και τις γνώσεις για να αναπτύξουν διοίκηση, αστικό τρόπο ζωής και εκείνη τη θαυμαστή ελληνίζουσα θεολογία, φιλοσοφία και επιστήμη που αργότερα έμελλε να μεταφέρουν στη δυτική Ευρώπη. Όπως λέει ένας σύγχρονος Άραβας πολιτολόγος, ο Bassam Tibi, ακριβώς όταν οι Άραβες απεκάλεσαν τον Αριστοτέλη «πρώτον διδάσκαλον» το ισλάμ είχε φθάσει στο απόγειο της θρησκευτικής ανεκτικότητας και του πολιτισμού του. Υπήρξε μοναδική στην ιστορία του πολιτισμού η μεταφραστική προσπάθεια στην οποία επιδόθησαν οι Άραβες προκειμένου να ιδιοποιηθούν τους ώριμους καρπούς της ελληνικής επιστήμης· ενώ το επίπεδο της πρόσληψης αυτής της επιστήμης κατά την εποχή των Αββασιδών χαλιφών ήταν σαφώς υψηλότερο από εκείνο της δυτικής Ευρώπης ή ακόμα, κατά πολλούς ερευνητές, και από εκείνο του Βυζαντίου (G. Strohmaier).

Αν κατόπιν όλων αυτών επιλέξουμε να υιοθετήσουμε τη φιλόξενη στάση του Πρωταγόρα, «Έλληνες εισίν οι της ελληνικής παιδείας μετέχοντες», δεν θα διστάσουμε πλέον να δεχθούμε ότι «ο μωαμεθανικός κόσμος είναι και αυτός ένας απόλυτα νόμιμος κληρονόμος της αρχαιότητας· ένα λαμπρό ανατέλλον κεφάλαιο

στην ιστορία του ελληνισμού» (R. Brague). Αν περαιτέρω δε αναλογισθούμε ότι σε μεγάλο βαθμό χάρη στην ισλαμική διατήρηση της ελληνικής παιδείας διασφαλίστηκε αργότερα και η πρόσληψη της τελευταίας από την Ευρώπη και στη συνέχεια από όλο το σύγχρονο κόσμο, θα ξυπνήσει μέσα μας, ως Ελλήνων, η θέληση να συναντήσουμε και να συνδιαλλαγούμε ειρηνικά με τον κόσμο του ισλάμ, παραμερίζοντας τα εμπόδια της πολιτιστικής καθυστέρησης και της μισαλλοδοξίας που επέφεραν ιστορικά οι ανταγωνιστικές εκδοχές της μονοθεϊστικής παράδοσης. Ο ελληνικός λόγος και διάλογος προσφέρει το αναγκαίο άνοιγμα, το απαιτούμενο εύρος για τη συνάντηση όλων των ανθρώπων.

Τέλος, ένα απτό πολιτικό όφελος που μπορεί να προκύψει για τους σημερινούς Έλληνες από την ιστορική αποκατάσταση του ισλάμ και της συμβολής του στη διαχρονική πορεία της ελληνικής παιδείας είναι να σταματήσει η προϊούσα συρρίκνωση του ελληνισμού, όπου αυτή προκύπτει από την άρνηση των ορθόδοξων Ελλήνων να υιοθετήσουν ως δικούς τους τους θρησκευτικά αποκλίνοντες, τους μουσουλμάνους Έλληνες.

Ο αναγνώστης των τριών δοκιμίων του παρόντος τομιδίου αναμφίβολα θα διακρίνει ότι έγινε προσπάθεια εκ μέρους του γράφοντος να σκιαγραφηθεί η αντίσταση που συνάντησε η ελληνική φιλοσοφική παιδεία κατά τη διαχρονική πορεία της στον ανατολικό χριστιανισμό, το ισλάμ και το δυτικό χριστιανισμό, καθώς και οι τακτικές που επέλεξαν οι –πάντα ολιγάριθμοι– γνήσιοι εκφραστές της προκειμένου να επιβιώσουν και να συνεχίσουν το έργο τους. Πολλές φορές κήηκαν τα συγγράμματα και συγγραφείς διώχθησαν ή ακόμη και θανατώθηκαν από την πολιτικά κυρίαρχη λαϊκή θρησκεία. Από μια άποψη λοιπόν, έχουμε εδώ ένα χρονικό της αιώνιας διαμάχης φιλοσοφίας και θρησκείας στην ιστορία του πολιτισμού, η οποία άλλοτε παρουσιάζει δραματική όξυνση και άλλοτε σχετική ύφεση, χωρίς ποτέ να χάνει την έντασή της όσο οι δύο αντίθετοι πόλοι είναι ζωντανοί και ακμαίοι. Στο πολιτικό επίπεδο, η

φιλοσοφία, με την εμπιστοσύνη της στις δυνάμεις του ανθρώπινου λόγου που δεν δέχεται ανώτερες αυθεντίες, εκφράσθηκε στην αρχαία Ελλάδα καλύτερα με τη δημοκρατία· ενώ η συγκροτημένη γύρω από μια υπεράνθρωπη θέληση θρησκεία ιστορικά εκφράσθηκε καλύτερα με την απολυταρχία. Αυτός είναι ένας σοβαρός λόγος που πολλοί προοδευτικοί διανοούμενοι του ισλάμ σήμερα προτείνουν ως γέφυρα μεταξύ του αυταρχικά κυβερνώμενου ισλαμικού κόσμου και της Ευρώπης την επιστροφή στη σκέψη των ελληνιζόντων φιλοσόφων του ανεκτικού ισλαμικού Μεσαίωνα. (Τα αλλεπάλληλα συνέδρια των τελευταίων χρόνων με αντικείμενο τον Αβερρόη ως πρόδρομο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, η ίδρυση ενώσεων υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που φέρουν το όνομα του Αβερρόη κ.λπ. είναι αφευδείς μάρτυρες αυτής της εξέλιξης.)

Είναι κρίμα που η σημερινή ενδιαφέρουσα διαμάχη στην Ελλάδα μεταξύ ορθόδοξων χριστιανών και «αρχαιολατρών» επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στο δωδεκάθεο και το μονοθεϊσμό, ως αντίπαλα θρησκευτικά συστήματα, αντί στη θεμελιώδη αντίθεση λόγου και αποκάλυψης, δηλαδή φιλοσοφίας και θρησκείας. Έτσι, οι αρχαιολάτρες θέλουν να μας πείσουν ότι οι χριστιανοί έκλεψαν και καταχράσθηκαν την αρχαία θρησκεία, χωρίς όμως να δημιουργήσουν κάτι ανώτερό της· γιατί επομένως να μη γυρίσουμε πίσω στην αυθεντική θρησκεία των αρχαίων μας προγόνων; Οι χριστιανοί, πάλι, σκέφτονται, χωρίς να το εκφράζουν ανοιχτά, ότι επιτέλους και τα κλεμμένα δικά τους είναι, ενώ από την εποχή των πατέρων και εντεύθεν δεν κουράζονται να υποστηρίζουν ότι ο χριστιανισμός συνεχίζει νομοτελειακά την αρχαία παράδοση προσφέροντας τελικά ανώτερες λύσεις στα ανοιχτά προβλήματα της.

Χωρίς καμία εμπάθεια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει κριτικά ως προς τους «αρχαιολάτρες» την άποψη ότι το δωδεκάθεο είχε ξεπερασθεί από την ελληνική φιλοσοφία (π.χ. τον επικούρειο Διαφωτισμό) ήδη πριν από την έλευση του χριστιανισμού.

νισμού, με αποτέλεσμα να έχει καταδειχθεί ιστορικά η δυνατότητα ύπαρξης μίας έννοιας «ελληνικότητας» που συγκροτείται πέρα από αυτό· δηλαδή μίας ελληνικής οικουμενικής παιδείας που ενδιαφέρει όλους τους ανθρώπους επειδή διακηρύττει πως ο άνθρωπος, στηριζόμενος στον ορθό λόγο που είναι η φύση του, μπορεί σ' αυτή τη ζωή να γίνει ενάρετος και ευδαίμων. Αυτό το μήνυμα της ελληνικής παιδείας κυριάρχησε από την εποχή του Αλεξάνδρου ως σήμερα στους λαούς όλου του πλανήτη, με τους μύριους όσους θεούς τους, και όχι κάποιο δωδεκάθεο τοπικής εμβέλειας που διόλου δεν τους αφορούσε.

Απευθυνόμενος στους ορθόδοξους χριστιανούς, θα μπορούσε κανείς, χωρίς καμία εμπάθεια, να παρατηρήσει κριτικά ότι η ώριμη ελληνική παιδεία εκφράζεται, όπως υπαινιχθήκαμε προηγουμένως, από τη συνείδηση του «δύναμαι» που έχει ο αυτόβουλος και ανεξάρτητος άνθρωπος ώστε να ανακαλύψει την αλήθεια διά του λόγου και να πραγματώσει την ευδαιμονία του και την κοινωνική ειρήνη επί γης χωρίς εξάρτηση από κάποιο παντογνώστη και παντοδύναμο υπερφυσικό πατέρα. Επίσης, είναι προφανής η διαφορά μεταξύ της μεθόδου της ελεύθερης φιλοσοφικής αναζήτησης χωρίς προκαθορισμένο αποτέλεσμα και της εκ των προτέρων δεδομένης δογματικής αλήθειας προς την οποία οφείλουν να συγκλίνουν όλες οι θεωρητικές προτάσεις της θρησκείας.

Ενόψει της διαφαινόμενης αδυναμίας του διαλόγου αρχαιολατρών-ορθοδόξων να διαλευκάνει την ακριβή σχέση ελληνισμού-χριστιανισμού (δηλαδή η συνέχεια ενόψει κάποιων ομοιοτήτων ή η ασυνέχεια παρά τις ομοιότητες), προτείναμε στο πρώτο δοκίμιο μία υπόθεση εργασίας που συνίσταται στην εισαγωγή της έννοιας του «ιεραπόστολου», προκειμένου να φωτισθεί η έννοια του χριστιανού «απολογητή», και της έννοιας της ιστορικής ψευδομόρφωσης, ως αντίστιξης στην έννοια της ιστορικής συνέχειας.

Στην υποχώρηση της ελληνικής φιλοσοφικοεπιστημονικής

παιδείας –έπειτα από τη μεγάλη της άνθηση– κάτω από τα χτυπήματα της θρησκευτικής ορθοδοξίας οφείλεται, κατά τη γνώμη πολλών ερευνητών, η σημερινή καθυστέρηση του ισλάμ σε σύγκριση με το δυτικό κόσμο. Ο τελευταίος ανέπτυξε, παρά τη δυσμενή αρχική του αφετηρία, τους κοινωνικοοικονομικούς εκείνους μηχανισμούς που επέτρεψαν στη νεοεισαχθείσα από τους Άραβες ελληνική επιστήμη να αντεπεξέλθει στις διώξεις της καθολικής Εκκλησίας και να αποδώσει πλούσιους καρπούς στην Αναγέννηση, τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση, το Διαφωτισμό και τη Βιομηχανική Επανάσταση. Δεν θα ήταν άραγε ενδιαφέρον αν μπορούσαν μελλοντικά να ερευνηθούν υπό το ίδιο πρίσμα τα αίτια της παρακμής του Βυζαντίου και του ζώντος ελληνισμού στην επικράτεια του αμεταρρυθμιστου χριστιανισμού της Ανατολής;

Θα ήθελα να ζητήσω την επιείκεια του αναγνώστη για τις όποιες ασάφειες, παραλείψεις ή άλλες αδυναμίες των μικρών κειμένων που ακολουθούν. Προς τούτους τολμώ να επικαλεσθώ τις δυσκολίες που προκύπτουν από το μέγεθος του εγχειρήματος: να παρουσιασθούν στον αναγνώστη, σε περιορισμένο χώρο, στοιχεία που αφορούν εξελίξεις δύο χιλιάδων ετών σ' ένα γεωγραφικό χώρο που εκτείνεται από τη Βαγδάτη ως το Λονδίνο· επίσης, τη δυσκολία να συνδυαστεί, σε λίγες σελίδες, η παρουσίαση ενός αναγκαστικά μεγάλου όγκου ωμών πληροφοριών με τις όποιες ερευνητικές φιλοδοξίες του συγγραφέα.

Για την πολύτιμη βοήθεια και υποστήριξή τους, που συντέλεσαν σ' αυτή την έκδοση, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στους φίλους Θάνο Κωτσόπουλο και Αναστασία Κορίλη.

Κωνσταντίνος Π. Ρωμανός
Φεβρουάριος 2001